

ŞÂH-NÂME'NİN YAZILIŞ TARİHİ VE FİRDEVSİ'NİN SULTAN MAHMUD'A YAZDIĞI HİCVİYE MESELESİ HAKKINDA *

AHMED ATEŞ

Büyük dâstanî eseri ile İran ve dünya edebiyatlarında müstesna bir mevki'i olan şair Firdavsi-i Tûsî'nin hayatının ne kadar karanlıklar ile dolu olduğu herkesçe mâlumdur. İlk kaynaklardan başlayarak, onun hakkında verilen bilgiler, çok defa en küçük bir tarihî tenkide dayanamayacak kadar çürüktür. Bu bilgilerden istifade edilerek Firdavsi'nin hayatı ve eserinin yazıldığı zaman hakkında bazı neticelere varılmak istenince, bir kaynağın verdiği bilgiye göre varılan neticenin, dâima bir diğerinin verdiği bilgi ile nakzedilmekte olduğu görülmüştür¹. Bizzat Firdevsi'nin verdiği bilgiler ile tarihler, bu karışıklığı daha fazla arttırmaktadır. Meselâ *Şâh-nâme*'nin bazı nüshalarında, yazılış tarihi 384 (994) olarak görülür²; diğer bir kısmında ise 400 (5×80, veya yalnızca 400/1009) tarihi bulunmaktadır. Türlü nüshalarda bu tarihleri gösteren beyitlere bakılacak olursa, insanın karşısına o kadar değişik beyitler çıkmaktadır ki, Firdavsi'nin bunların hangisini gerçekten söylemiş ol-

* Cambridge'de toplanmış olan 23. Müsteşrikler Kongresinde 27 Ağustos 1954 günü okunmuş olan tebliğin türkçesidir.

¹ Bk. Th. Nöldeke, *Das iranische Nationalepos, zweite Auflage*, Berlin-Leipzig, 1920; farsçaya tercümesi Buzurg-i 'Alavî, *Hamāse-i millî-i İrân*, Tahran, 1327 h.ş. (*Intişârât-i Dânişgâh-i Tahrân*, nr. 25), s. 41-42; 'Abd al-Vahhâb 'Azzâm, *al-Şâh-nâme. Nazamahâ bi'l-fârisiyya Abû al-Ķâsim al-Firdavsi va tarcamahâ naşran al-Fath b. 'Alî al-Bundâri*, Kahire, 1932, s. 47; H. Massé, *Firdousi et l'épopée nationale*, Paris, 1935, s. 54.

² Al-Bundâri'nin arapçaya tercümesinde yalnız bu tarih vardır, bk. neşr. 'Abd al-Vahhâb 'Azzâm, c. II, s. 276. British Museum'de bulunan bir nüshanın sonunda 389 tarihi (bk. Nöldeke, *Hamāse-i millî-i İrân*, s. 43, 46 ve oralarda gösterilen kaynaklar ve H. Massé, *anılan eser*, s. 73 v.dd.), hiç nazarı dikkate alınmamıştır. Çünkü bunu gösteren beyitlerin Firdavsi'ye değil, müstensihâe âit olduğu ve orada bulunan tarihin de 389 değil, 689 olduğu anlaşılmıştır, bk. Buzurg-i 'Alavî, *mezkûr tercüme*, s. 43, not 1.

duğunda tereddüt hasıl olmaktadır¹. Bundan başka Firdavsî'nin eserinin türlü yerlerinde verdiği tarihler birbirileriyle mukayese edilirse, bunların da birbirine uymadığı görülür. Meselâ, çok defa işaret edildiği üzere, Firdavsî eserini 384 (994) veya 400 (1009)'de bitirdiğini ve bu sırada 80 yaşına yakın olduğunu söylemektedir. Fakat bir başka yerde, Sultân Maḥmūd hükümdar olduğu zaman (387/997), yaşının 58 olduğunu söyler. Bu takdirde, yalnız ikinci tarih alınsa, 400'de 80 yaşında değil, 71 yaşında olması icabeder. Sonra bir yerde yaşının 63 olduğunu söylüyor, bunu mlüteakip Sultân Maḥmūd'u methediyor. 400 yılında 80 yaşında olsa, 63 yaşında iken 383 yılında olması ve Sultân Maḥmūd 387'de hükümdar olduğuna göre, onu hükümdar olarak meth etmemesi icabederdi².

Böyle mütalâalara dayanılarak yapılan araştırmalar, kaynakların verdiği bilgilerin birbirileriyle ne kadar uyumsuz olduğunu göstermekten başka bir neticeye varmamıştır denilebilir. Firdavsî'nin *Şāh-nāme*'sini ne zaman yazdığı meselesi de böyledir. Şimdiye kadar, bu hususta, yukarıda zikredilen ve nereden çıktığı belli olmayan bazı beyitlere bakılarak, *Şāh-nāme*'nin ilk defa 384 (994)'de yazıldığı, sonra 400 (1009)'de esere son şekil verildiği neticesine varılmak istenmiştir³. Bununla beraber, bu tarihlere neden dolayı itimat etmek lâzımgeldiği asla izah edilmiş değildir; bilâkis çoğu zaman Firdav-

¹ Firdavsî, *Şāh-nāme*, Tahran, 1314 h.ş., c. IX s. 3017 (J. Mohl basmasından naklen)'de şu şekilde olan beyit,

ز هجرت شده پنچ هشتاد بار که گفتم من این نامه شهریار
Üniversite Kütüphanesi F 1504 nüshasında

ز هجرت شده چار صد سال بار بنام جهان داور کردگار
Üniversite kütüphanesi F 1406 nüshasında :

ز هجرت شده پنچ و هفتاد بار که گفتم من این نامه شهریار
şeklinde dir. Üniversite kütüphanesi F 1407 nüshasında ise hiç yoktur. Bir başka nüshada ise :

ز هجرت شده سیصد از روزگار چو هشتاد و چار از برش بر شهریار
Bir başkasında,

ز هجرت سه صد سال و هشتاد و چار بنام جهان داور کردگار
şeklinde görülmektedir. Bu ve daha başka rivâyet farkları için bk. Zabîh Allâh Şafâ, *Hamâsa-sarâ'î dar İrân*, Tahran, 1324 h.ş., s. 175, not 1 ve krşl. Th. Nöldeke, *anılan eser*, s. 43, not. 1.

² Krşl. 'Abd al-Vahhâb 'Azzâm, *anılan eser*, s. 48 ve başka yerlerde.

³ Bk. meselâ H. Massé, *anılan eser*, s. 66—67, Zabîh Allâh Şafâ, *anılan eser*, s. 176.

si'nin, bir tarih zikrettiği yerlerde, takribî ifâdeler kullandığı ileri sürülmüştür.

Bununla beraber, zannediyorum ki, bizzat *Şâh-nâme*'de, hiç olmazsa onun bugün elimizde bulunan son şeklini ne zaman aldığını gösteren ve Firdavsi'nin yanlış yapması mümkün olmayan ve nedense şimdiye kadar hiç dikkat edilmemiş olan bazı bilgiler bulmak imkânı vardır. Bu da *Şâh-nâme*'nin ilk mukaddimesinde bulunan Sultân Maḥmūd hakkındaki methiyeden çıkarılabilir. Bütün eserin tamamlanmasından sonra yazıldığı kabul edilen ve öyle olması icabeden bu methiyede, Firdavsi bir rü'yasını anlatarak, muhteşem bir topluluk ortasında, tahta oturmuş olarak gördüğü bir hükümdarın kim olduğunu sorar, kendisine şu cevap verilir¹:

یکی گفت این شاه روم است و هند	ز قنوج تا پیش دریای سند
به ایران و توران و را بنده اند	برای و فرمان او زنده اند...
ز کشمیر تا پیش دریای چین	برو شهریاران کنند آفرین...

“Biri dedi: —“Bu Rum ile Hind'in şahıdır, Kannûc'dan Sind denizi önüne kadar, İran ile Turan'da herkes ona kuldur, onun düşünce ve buyruğu ile yaşar.... Kışmir'den Çin denizine kadar, hükümdarlar onu ta'zim ederler...”

Sonra Firdavsi, Maḥmūd'un akraba ve kumandanlarından bahsederek, şöyle der¹:

شده هر یکی شاه بر کشوری	روان نام شان در همه منبری
نخستین برادرش کهتر بسال	که در مردمی کس ندارد همال
ز گیتی پرستنده فر نصر	زید شاد در سایه شاه عصر
کسی کش پدر ناصرالدین بود	پی تخت او تاج پروین بود...
ود دیگر دلاور سپهدار طوس	که در جنگ بر شیر دارد فسوس
بیخشد درم هر چه یابد ز دهر	همی آفرین جوید از دهر بهر

¹ Nşr. J. Mohl, *Le livre des rois, publ. trad. et commenté*, c. I, Paris, 1838, s. 24 v.dd.; J. A. Vullers, *Liber regum qui inscribatur Schahname*, c. I, Lugdini Batavarum, 1877, s. 12—13; Tahrân, 1314 h.ş., c. I, s. 12—13; Ün. Kütüp., F 1406, var. 17 b; F 1407, var. 14 b.

“...Herbiri bir ülkeye şah olmuştur, adları bütün minberlerde (hutbelerde) okunmaktadır. Birincisi yaşca küçük kardeşi olup, erkeklikte benzeri yoktur. Cihanda Naşr'ın ihtişamının kulu olan, devrin hükümdarının gölgesinde şâd olarak yaşar. Bir kim-senin babası Nâşir al-Dîn olunca, onun tahtının ayağı Cevzâ'nın başı üzerinde olur.

“Öteki Tûs'un kahraman valisidir ki, savaşta arslana meydan okur. Felekten eline geçen her serveti başışlar, dünyada nasip olarak yalnız takdir ve medih arar.”

Bu beyitlerden evvelâ bir son tarih çıkarmak mümkündür. O da burada adı geçen Abu 'l-Muzaffar Naşr b. Sebükîğîn'den çıkar. Bu şahıs, Firdavsî'nin söylediği gibi, Sulţân Maḥmūd'un küçük kardeşidir ve 389 (999)'da, Emîr 'Abd al-Malik, Fâ'îk, Begtozun ve Abu 'l-Ḳâsim Simcûrî'nin birleşik kuvvetlerini Merv civarında maḡlûp ettiği muharebede, Maḥmūd'un ordularının sağ cenahına kumanda etmiş, muharebenin zaferle neticelenmesinden sonra, Horasan'a *sipahsâlâr* tayin edilmişti¹. Bundan sonra kendisine 393 (1003)'de Sîstân valiliği de verilmiş ve o, ölünceye kadar, bu iki vazifeyi birden muhafaza etmiştir². Firdavsî'nin memleketi olan Tûs da emir Abu 'l-Muzaffar Naşr'ın ülkesine dahildi. Firdavsî, ondan hayatta olarak bahsettiğine göre, onun o zaman gerçekten hayatta olması lâzımdır ve Firdavsî'nin bu hususta bir hata yapmış olması tasavvur edilemez. Emir Naşr 412 (1021—1022)'de ölmüş-tür³. O halde *Şâh-nâme*'nin yazılması için kabûl edilebilecek en son tarih bu 412 (1021—1022) tarihidir.

Yukarıda alınmış olan beyitlerden bir de aşgarî tarih çıkarılabilir. Mâlûmdur ki, Maḥmūd Gaznavî, Hindistan'a doğru yaptığı seferlerde, her yıl yeni bir yer veya ülke zaptetmiştir. Firdavsî met-hiyesinde, Maḥmūd'un ülkesinin hudutlarını anlatırken, Hindis-tan'da birçok yerlerin adını bildiği halde⁴, açıkça yalnız birkaç

¹ Al-Manîni, *al-Fatḥ al-vahbî 'alâ Târîḫ Abî Naşr al-'Utbî*, Kahire, 1286, c. I, s. 301—312; Muḥammad Nâzîm, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Cambridge, 1931, s. 44—45, diğer kaynaklar orada gösterilmiştir.

² Al-'Utbî (al-Manîni), *anılan basma*, c. I, s. 389; Gardîzî, *Ḳayn al-aḡbâr*, nşr. M. Nâzîm, s. 67, 79; Muḥammad Nâzîm, *mezkûr eser*, s. 152.

³ Bk. Gardîzî, *mezkûr basma*, s. 79; M. Nâzîm, *mezkûr eser*, s. 152.

⁴ Bk. meselâ *Şâh-nâme*, Tahran, 1314 basması, c. VIII, s. 2250. Burada Sind, Candal, Multan, Kişmir zikredilmektedir. Bundan başka yerlerde meselâ Danbar ve dâima Ḳannûc ile beraber anılan(bk. meselâ, *anılan basma*, c. VIII, s. 2461 v.b.) Mây bulunmaktadır.

yer zikrediyorsa, bunların o zamanlar Sultân Maḥmūd'un ülkesine dahil olduğu, veya onun hududunun hemen yanında bulunduğu neticesini çıkarmak icab eder; yani buna göre yukarıki beyitlerde bahsedilen yerlerin zaptedildikleri tarihler bulunacak olursa, bunlar asgarî tarihi verecektir. Bu beyitlerde Kişmir ve Ḳannūc'dan bahsedilmektedir. Kişmir, ilk olarak, 406 (1015)'da Sultân Maḥmūd tarafından istilâ edilmiştir¹; Ḳannūc ise 409 (1019)'da zaptedilmiştir². O halde *Şāh-nāme*'nin son şeklini aldığı zaman için kabûl edilebilecek asgarî tarih 409 (1019)'dan sonraki bir tarihtir. O halde *Şāh-nāme* son şeklini 409—412 (1019—1022) yılları arasında almış olmalıdır.

Şāh-nāme'nin metninde bu tarihleri te'yid edecek bazı kayıtlar bulmak mümkündür. Evvelâ Firdavsî, Aşkânîyan bölümünün başında, Horasan'da çıkan bir kıtlıktan ve Sultân Maḥmūd'un haracı bağışlamasından bahseder³. Bu hâdise 401 hicrîde vukua gelmiş ve 402 mahsulü alınıncaya kadar devam etmişti⁴. Sâniyen, Firdavsî, *Şāh-nāme*'de, mukaddmeden sonra Sultân Maḥmūd'dan bahsettiği ilk yerde⁵, onun veziri Fazl b. Aḥmed'i de 8 beyit ile methediyor⁶. Firdavsî, farsçanın büyük bir hâmisi olan ve daha Maḥmūd Ğaznavî'nin Horasan valiliğinden beri onun yanında bulunan bu vezirden çok şeyler ümid etmekte idi. *Şāh-nāme*'nin mukaddemesinde bulunan Sultân Maḥmūd methiyesinde ise, bir tek beyitle ve adı anılmadan bir vezirden bahsedilmektedir. Bu vezir Fazl b. Aḥmed olsa idi, Maḥmūd Ğaznavî'de olduğu gibi, ilk ümidleri boşa

¹ Muḥammad Nâzım, *anılan eser*, s. 104 v.d. ve orada gösterilen kaynaklar.

² Muḥammad Nâzım, *anılan eser*, s. 110 v.d. ve orada gösterilen kaynaklar.

³ Bk. *Şāh-nāme*, Tahran, 1314 basması, c. VII, s. 1921.

⁴ Al-'Utbi (al-Manîni), *mezkr basma*, c. II, s. 125—128; Zabîḥ Allāh Şafā *mezkr eser*, s. 177.

⁵ Nşr. J. Mohl, c. IV, s. 4—6; nşr. Vullers, s. 1272; Tahran, 1314 basması, s. 1272 v.d.

⁶ Bu medhiye şu beyitleri ihtiva eder :

که هرگز نشانش نگردد جهان	یکی فرش گسترده شد در جهان
نشستنگه فضل بن احمد است	کجا فرش را مسند و مرقد است
به پرهیز و داد و بدین و برای	نبد خسروان را چنان کدخدای
خرد در سر نامداران ازوست	که آرام این پادشاهی بدوست
پرستنده شاه و یزدان پرست	گشاده زبان و دل و پاک دست
پراکنده رنج من آمد بصر	زدستور فرزانه دادگر
پسندیده از دفتر راستان	به پیوسته این نامه باستان
بزرگی و دینار و افسر دهد	که تا روز بیری مرا بر دهد

çıkması bile olsa, onun adını anar ve birkaç medih beyti ilâve etmeği ihmal etmezdi. Onun bu sükûtu herhalde ancak mezkûr vezirin ölümü ile izah edilebilir. Bu vezir 404 (1013)'de hapsedilmiş ve aynı yılda hapiste ölmüştü ¹. O halde bu vâkıa da *Şâh-nâme*'nin son yazılış tarihinin, hemen ittifakla kabûl edildiği üzere, 400 (1009)'de değil, ondan daha sonralarda aranması icap ettiğini gösterir.

Bu tarih, bu bedihî görünüşü ile, Firdavsî'nin hayatının hiç olmazsa mühim bir safhasını aydınlatılabilir ki, o da eserin Maḥmūd Ğaznavî'ye takdiminden sonra, Firdavsî'nin ma'ruz kaldığı haksızlık ve hiciv meselesidir. En eski kaynaklardan başlayarak, türlü türlü şekillerde anlatıldığına göre, Firdavsî kendisine verilen ümidinden az câizeyi bir hamamcı ile bir bozacı arasında taksim edip, Gazne'den kaçmış ve yüz beyitlik bir hicvîye ile Sulṭân Maḥmūd'u hicv etmiştir. Herkesçe bilinen bu hikâye, ma'ruz kaldığı ciddî tenkitlere rağmen ², bir çokları tarafından bir gerçek olarak kabûl edilegelmiştir ³. Hattâ bundan dolayı farsça edebiyatı teşvik ve farsçanın Hindistan'a yayılmasını temin ederek, İran dil ve edebiyatına, İran'ın tanıdığı herhangi bir hükümdardan daha çok hizmet

¹ M. Nâzım, *anılan eser*, s. 135; kaynaklar orada gösterilmiştir; Zabîḥ Allâh Şafâ, *Ḥamâsa-sarâ'î dar Irân*, s. 177 (burada onun 401/1010'e kadar vezir olduğu söyleniyor).

² Burada not 1'de zikredilen eserlere bk. Maḥmūd Ğaznavî aleyhindeki hicviyenin üslûp bakımından *Şâh-nâme*'nin diğer kısımları ile bir olması, Mîrzâ Muḥammad Kâzvinî'nin düşündüğü gibi, bunun muhakkak Firdavsî'nin kaleminden çıkmış olduğunu isbat etmez. Bu, hicviyenin *Şâh-nâme*'nin türlü yerlerinden alınmış beyitlerden meydana getirilmiş olması ile kolayca izah olubanılır. M. Nâzım'ın (bk. *anılan eser*, s. 158, not 1) zikrettiği Maḥmūd Hân Şîrânî (*Urdu mecmuası*, 1921—23)'nin makalelerini göremedik. M. Nâzım'a göre, o da bu hicviyenin mevsuk olmadığını söylemiş ve hiciv beyitlerinin *Şâh-nâme*'nin türlü yerlerinden toplanmış olduğunu göstermiştir. Ancak ilk husustaki delillerinin ne olduğu bizce meçhuldür. 'Abd al-Vahhâb 'Azzâm da (bk. *anılan eser*, mukaddime, s. 62, not 1) hiciv şiirinden 7 beytinin *Şâh-nâme*'nin türlü yerlerinden alınmış olduğunu göstermiş ve Firdavsî'nin böyle bir hicviye yazmış olduğundan şüphe ettiğini söylemiştir. Ancak bu hususta serdettiği deliller, bilhassa yanlış olarak Firdavsî'ye isnad olunan *Tüsuf u Zulaḥâ* mesnevisinin mukaddimesine dayanmaktadır. Bu eserin Firdavsî'ye âit olmadığı şimdi hemen hemen kat'î olarak meydana çıkmış olduğundan bundan çıkarılan deliller tabii olarak kıymetlerini kaybetmiştir.

³ J. Mohl, *anılan eser*, önsöz, s. 34 v.dd.; Th. Nöldeke, *anılan eser*, farsça tercümesi, s. 50 v.dd.; Mîrzâ Muḥammed Kâzvinî, *Çahdr maḳâle* hâşiyeleri, Leyden-London, 1910 (*GMS*, 11), s. 191; H. Massé, *anılan eser*, s. 90; Zabîḥ Allâh Şafâ, *anılan eser*, bilhassa s. 183.

etmiş olan Sultân Maḥmūd, en bilgili ve en anlayışlı âlimler tarafından bile, garip bir şekilde tenkit edilmiştir. Sultân Maḥmūd Gaznavî'nin böyle hareket etmesinin sebepleri de araştırılmış, şu neticelere varılmıştır: Firdavsî'nin şi'î olmasına mukabil, Sultân Maḥmūd koyu sünnî idi; Sultân Türk ırkından olduğu halde, *Şâh-nâme* Türkleri bir dereceye kadar kötülüyordu ve İran kahramanlarını ve şahlarını yükseltiyordu; nihayet, bu sahte hicvîyedeki bir beyte dayanılarak, Sultân bir köle oğlu olduğu için, büyük ve hakikî hükümdarların yaptıklarını dinlemeğe tahammül edemezdi.

Halbuki bu fikirler, biraz yakından tetkik edilirse görülür ki, hiçbir esasa dayanmamaktadır. Evvelâ hikâyede, en eski kaynak olan *Çahâr maḳâle*'deki şeklinde bile, çok mühim bir yanlış vardır. Çünkü bu hikâyeye göre, Firdavsî memleketine döndükten sonra, Tabaristân'a Âl-i Bâvand'den Şahriyâr'ın yanına gitmiş, sözde hiciv müsveddelerini de onun isteği üzerine tahrip etmiştir. Aynı metin, doğru olarak, bu hâdisenin Ahmed b. Hasan al-Maymandî'nin vezirliği zamanında vukua geldiğini söyler. Bu şahıs 404 (1014)'de vezir olmuştur; burada bahis konusu olan Şahriyâr da olsa Şahriyâr b. Dârâ olacaktır ki, 38 senelik uzun bir hükümdarlıktan sonra, 396 (1006)'da Kâbûs b. Vaşmgîr tarafından öldürülmüştü ¹.

Sultân Maḥmūd'un *Şâh-nâme*'yi beğenmesine mâni olan sebeplere gelince, Firdavsî —'Ali hakkındaki bazı beyitleri gerçekten mevsuk olsa bile— *Şâh-nâme*'sinin mukaddemesinde Abû Bekr, 'Omar ve 'Oşmân'ı medh etmiştir; bu, sünnî bir hükümdarın, eseri müsâmaha ile karşılaması için kâfi bir sebep teşkil eder. Şunu da gözönünde bulundurmak lâzımdır ki, gerçi Sultân Maḥmūd Karmatî'leri takip ettirmişti; fakat Firdavsî şi'î bile olsa, bu onun Karmatî olduğunu isbat etmez. O halde mezhep ayrılığı, Maḥmūd Gaznavî'nin eseri beğenmemesi ve yeter derecede takdir etmemesi için bir sebep teşkil edemez.

Maḥmūd Gaznavî'nin bu eseri irkî sebepler ile takdir etmediğini düşünmek, onun devrinde ırk hususundaki telâkkiyi nazarı itibara almamak olur. Çünkü bizzat Firdavsî Turanlılar ile İran

¹ Bk. St. Lane-Poole, *Düvel-i İslâmîye*, türkçe tercüme Halil Edhem, İstanbul, 1927, s. 194; E. de Zambour, *Manuel de généalogie pour l'histoire de l'Islam*, Hanovre, 1927, s. 187.

lıları, Farİdün'un oğulları olan Tūr ve İr'in nesillerinden gelen iki kardeş kavim saydığı gibi ¹, meselâ Maḥmūd Ğaznavî'nin şâiri Farruḥî, İlig-hân'lar ile anlaşmak isteyen hükümdarı bu kararından vazgeçirmek için, bir kasidesinde şöyle der ²:

بایرانی چگونه شاد خواهد بود تورانی
 پس از چندین بلا کامد ز ایرانشهر بر توران
 هنوز ارباز جوئی درزمینشان چشمه‌هایابی
 ازان خونها کزیشان ریخت تیغ رستم دستان
 بجای آنکه تو کردی برایشان درکترشاهها
 حدیث رستم دستان یکی بود از هزار افسان

“İran ülkesinden Turan'a gelen bu kadar belâdan sonra, Turanlı İranlı ile nasıl şâd olacak? Ararsan, topraklarında, Dastân oğlu Rustam'ın kılıcının onlardan döktüğü kanlardan hâlâ binlerce pınar bulursun. Ey Şah, senin Keter'de onlara yaptıkların yanında Dastân oğlu Rustam'ın hikâyesi binlerce efsâneden bir efsâne hâline geldi.”

Aynı fikir etrafında devam eden bu kasidenin pek açık olarak gösterdiği gibi, Maḥmūd Ğaznavî için hakikî bir ırk meselesi asla bahis mevzuu olmamıştır, İranlılar da onu millî ideallerinin müşahhas timsali saymışlardır.

Nihayet Maḥmūd Ğaznavî'nin “köle-zâde” olması dolayısı ile Şâh-nâme'ye takdir etmemesine gelince, Firdavsi böyle bir şeyi asla düşünmemiştir; çünkü onu, meselâ şu beyitlerinde olduğu gibi, Keyânî tahtının hakikî vârisi ve padişah oğlu padişah saymaktadır ³:

خروشی شنیدم ز گیتی بلند کز اندیشه شد سر و تن بی‌گزند
 فریدون بیدار دل زنده شد زمین وزمان پیش او بنده شد

¹ Bk. Zabîh Allâh Şafâ, *anılan eser*, s. 568 v.dd.

² *Divân-i Hakîm Farruḥî-i Sîstânî*, nşr. ‘Abd al-Rasûlî, Tahran, 1311 h.ş., s. 258 v.dd., beyit 10—12.

³ Nşr. J. Mohl, IV, 8; Tahran, 1314, c. V, s. 1274.

“Cihanda yüksek bir ses duydum: —Baş ve vücud endişeden kurtuldu. Uyanık gönüllü Feridun canlandı, yer ve zaman onun önünde kul oldu.”

Veya ¹ :

ابوالقاسم آن شهریار جهان کزو تازه شد تاج شاهنشهان

“O cihan hükümdarı Abu 'l-Ḳāsim ki, şahlar şahının tacı onun sâyesinde yenilendi.”

Veya ² :

پدر بر پدر شهریارست شاه بنازد بدو گنبد هور و ماه

“Şah, Sulţân Maḥmūd, padişah oğlu padişaktır, güneş ve ayın kubbesi onunla gururlanır.”

Bütün bunlardan daha garip olanı da, şüphesiz, Firdavsî gibi bir şairin Maḥmūd Ğaznavî gibi bir hükümdarı hicv etmiş olduğunu tasavvur etmektir. İran edebiyatında bu ve bundan çok sonraki devirlerde böyle bir hâdisenin bir tek benzerini göstermek kabil değildir. Mas'ūd-i Sa'd-i Salmân ile Ḥākānî gibi, belki gerçekten haksız muamelelere maruz kalmış olan şâirlerin örneği gözönündedir. Onlar Maḥmūd Ğaznavî ile mukayese edilemeyecek hükümdarlar tarafından haps edilmiş oldukları hâlde bile, bu hükümdarlar için hicviye yazmamışlardır. Bundan başka Firdavsî gibi seksen yaşına yaklaşmış bir kimsenin böyle bir hicviye yazdıktan sonra, Sulţân Maḥmūd'un ülkesi içinde ve dışında, onun takibinden kurtulabilmesi tamamiyle imkânsız olurdu. Yalnız bu vâkıaları gözönünde bulundurmak, bu hicviyenin sonraları *Şâh-nâme*'nin türlü yerlerindeki beyitlerden terkip edilmiş olduğunu kabûl etmek için kâfi gelirdi.

Ohalde bütün bu rivâyetler nereden çıkmaktadır? Ve Firdavsî'nin Maḥmūd Ğaznavî ile son münasebetleri ne olmuştur? Eğer yukarıda gösterilen tarih kabûl edilirse, bunu izah etmek çok kolay olacaktır: Firdavsî 409 veya 410 h. senesinde, eserine son şeklini verdikten sonra, Maḥmūd Ğaznavî'nin kardeşi Abu 'l-Muzaḫfar Naşr b. Sebükütin veya Tūs valisi ve Maḥmūd'un gözde kuman-

¹ Tahran, 1314 basması, c. VI, s. 1555.

² Tahran, 1314 basması, c. VII, s. 1809.

danlarından Arslan al-Cāzib'in tavassutu ile ¹, onu Gazne'ye gönderdi. Maḥmūd Gaznavī, eseri takdir ederek veya sırf edebiyatı himaye için, hükümdarların bâzan yaptıkları gibi ², şaire çok miktarda çivit gönderdi. O zamanki vesait ve imkânlar ile bir kimsenin Tūs'dan Gazne'ye gitmesi, orada eseri takdim ederek câizeyi alıp geri dönmesi en az bir yıl süreceğinden, ihtiyar şâir bu sırada ümid ettiği serveti beklerken ölmüştür (411 h.)³. Bundan az sonra, bir kervan yükü ile hükümdarın ihsan gelince, bu hâdise halk üzerinde belki şairin ölümünden daha çok tesir yaparak, muhayyilesinde türlü hikâyelerin ve bu arada kaynakların bize naklettiklerinin çıkmasına sebep olmuştur.

Görülüyor ki, teklif edilen tarih, yalnız kabûl edilebilir bir tarih değil, aynı zamanda Firdavsi hakkında uydurulan hikâyelerin neden ve nasıl çıktığını da izah edebilecek olan bir tarihtir.

¹ Bk. *Şâh-nâme*, Tahran, 1314 basması, c. IX, s. 2868 :

چو سالار شاه این سخناى نغز	بنواند ببیند بباکیزه مغز
ز گنجش من ایدر شوم شادمان
وزان پس کنند یاد بر شهریار	مگر تخم رنج من آید ببار

Burada bahsedilen *sâlâr-i şâh* Horasan umûmî vâlisi Abu'l-Muzaḥḥâr Naşr veya Tūs vâlisi Arslan Cāzib (Arslan al-Cāzib) olabilir ki, Firdavsi her ikisini de methetmiştir.

² Bk. Meselâ *Çahâr maḳâle*, nşr. M. M. Kazvinî, s. 53. Nizâmî-i 'Arûzî burada bir şiirini beğenen Kutb al-Dîn Muhammed'in kendisine Varsâd kurşun ocaklarının istihsalini bir müddet için verdiğini anlatır. Muhammed Mu'în, isimlerini vermediği bâzı kimseler ile beraber, bu kelimeyi *Nayl* (= "ihsan") okumak istemektedir (*Çahâr maḳâle*, Tahran, 1331 h.ş., s. 80, not 5) ki, bunun için şimdilik bir sebep yoktur.

³ Firdavsi'nin 411 h. yılında öldüğüne göre. Eğer Firdavsi, bazı kaynaklarda görüldüğü üzere, 416 h. de ölmüş ise, bu şahsın eseri takdim etmek için, Sultân'ın müsait bir zamanını beklemek üzere, oldukça uzun bir müddet Gazne'de kaldığı kolayca kabûl edilebilir.